

O'ZBEK TILIDA SIFAT SO'Z TURKUMINING XUSUSIYATLARI

Toshpo'latova Sohibaxon Ulug'bek qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim
yo'nalishi talabasi*

Abdumannonova Sarvinoz Shuxratjon qizi

*Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim
yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida sifat so'z turkumining lingvistik tabiati hamda uning asosiy grammatik, leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sifatning predmet belgisini ifodalovchi mustaqil so'z turkumi sifatidagi o'rni, ma'no guruhlari, daraja kategoriyasi, yasallish usullari va gap tarkibidagi vazifalari yoritiladi. Shuningdek, asliy va nisbiy sifatlarning farqli jihatlari, sifatlarning otlashish hodisasi hamda nutqdagi uslubiy ahamiyati misollar asosida izohlanadi. Maqolada sifatlarning o'zbek tilidagi grammatik tizimda tutgan o'rni hamda nutqning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashdagi roli tahliliy yondashuv asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ona tili grammatikasini o'rganish, tilshunoslikka oid nazariy bilimlarni chuqurlashtirish hamda ta'lim jarayonida sifat mavzusini samarali o'qitishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: sifat so'z turkumi, o'zbek tili grammatikasi, leksik-semantik xususiyatlar, grammatik kategoriyalar.

Kirish

O'zbek tilida sifat mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lib, predmetning belgisi, xususiyati, holati yoki miqdoriy-sifat ko'rsatkichini bildiradi. Tilshunos olimlar (A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov va boshqalar) ta'kidlashicha, sifatning asosiy semantik vazifasi — predmetni boshqa predmetlardan ajratib ko'rsatish va uni aniqlashtirishdir.

Sifatlar predmetni rang, hajm, holat, xarakter yoki sifat jihatidan tasvirlab beradi. Tilshunoslikda sifatning lingvistik tabiati uning semantik, grammatik va sintaktik xususiyatlari uyg'unligida namoyon bo'ladi. Sifat predmetni bevosita nomlamaydi, balki uning belgisini ko'rsatish orqali boshqa so'z turkumlaridan farqlanadi. Shu jihatdan u ot bilan chambarchas bog'liq holda qo'llanadi va nutqda aniqllovchilik munosabatini yuzaga keltiradi.

O'zbek tilida sifatlar leksik-semantik jihatdan keng imkoniyatlarga ega bo'lib, belgining turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Ular predmetning tashqi belgilarini, ichki xususiyatlarini, holatini yoki baholovchi munosabatni

bildirishi mumkin. Tilshunoslar tomonidan sifatlar asliy va nisbiy turlarga ajratiladi. Asliy sifatlar belgini to'g'ridan-to'g'ri ifodalab, daraja kategoriyasiga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi, ya'ni belgining ortishi yoki kamayishini ko'rsatadi. Nisbiy sifatlar esa predmet belgisini boshqa predmet yoki tushunchaga munosabat orqali bildiradi va odatda darajalanish xususiyatiga ega bo'lmaydi. Bu holat sifatning semantik va grammatik imkoniyatlari turlicha ekanligini ko'rsatadi.

Sifatning muhim grammatik belgilaridan biri daraja kategoriyasidir. Darajalanish orqali predmet belgisi oddiy, qiyosiy yoki orttirma shaklda ifodalanadi va nutqda taqqoslash hamda kuchaytirish ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Mazkur kategoriya sifatning boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi asosiy grammatik xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida sifatlar turli yasash usullari orqali boyib boradi. Affiksatsiya yo'li bilan hosil qilingan sifatlar tilning eng mahsuldor qatlamini tashkil etadi. Ayniqsa, -li, -siz, -dor, -chan kabi qo'shimchalar yordamida yangi sifatning yasashi tilning lug'aviy tarkibini kengaytiradi va nutq imkoniyatlarini boyitadi.

Sintaktik jihatdan sifatlar gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi vazifasida qo'llanadi. Bunday holatda sifat ot orqali ifodalangan predmetning belgisini aniqlashtirib, uning mazmunini to'ldiradi va aniq tasavvur hosil qiladi. Masalan, yashil daraxt, keng xona, mehribon inson birikmalarida sifatlar predmetning muhim belgilarini ko'rsatib, nutqning aniqligini ta'minlaydi. Gap tarkibida esa bu holat Yashil daraxt bog'ni yanada chiroyli qildi yoki Keng xona barchaga qulaylik yaratdi kabi misollarda yaqqol namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim nutqiy vaziyatlarda sifatlar kesim vazifasida ham kelib, predmetning holati yoki xususiyatini ifodalaydi. Bunday hollarda sifat gapning asosiy mazmun markaziga aylanadi. Masalan, Havo sovuq, Bu kitob qiziqarli, Yo'l uzoq gaplarida sifatlar kesim vazifasini bajarib, predmet haqidagi asosiy axborotni bildiradi. Til taraqqiyoti jarayonida sifatning otlashish hodisasi ham keng kuzatiladi. Otlashgan sifatlar otlarga xos grammatik shakllarni qabul qilib, gapda mustaqil bo'lak sifatida ishlatiladi. Masalan, Yaxshilar elda aziz, Kattalarga hurmat ko'rsatish kerak, Yoshlar kelajak bunyodkoridir kabi gaplarda sifatlar ko'plik qo'shimchasini olib, shaxs yoki guruh ma'nosini anglatadi. Bu jarayon sifatning semantik va funksional imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi.

Sifatning nutqdagi uslubiy ahamiyati ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ular tasviriylilikni kuchaytiradi, badiiylilikni ta'minlaydi va fikrni aniq hamda ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda sifatlar obraz yaratishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, predmet va hodisalarning tasvirini jonlantiradi. Natijada nutq emotsional-ekspressiv rang-baranglik kasb etadi.

Shu sababli sifatlar tilning nafaqat grammatik, balki uslubiy tizimida ham muhim o‘rin tutadi. Umuman olganda, sifat so‘z turkumi o‘zbek tilining grammatik tizimida predmet belgisini ifodalovchi asosiy vosita sifatida namoyon bo‘lib, leksik-semantik boyligi, grammatik kategoriyalari va sintaktik funksiyalari bilan ajralib turadi.

Sifatlarning lingvistik xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish ona tili grammatikasini chuqur anglash, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonida sifat mavzusini samarali o‘qitish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Sifatlarning nutqdagi uslubiy ahamiyati ham alohida e’tiborga loyiqdir. Ular tasviriylilikni kuchaytiradi, badiiylilikni ta’minlaydi va fikrni aniq hamda ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda sifatlar obraz yaratishning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, predmet va hodisalarning tasvirini jonlantiradi. Natijada nutq emotsional-ekspressiv rang-baranglik kasb etadi. Shu sababli sifatlar tilning nafaqat grammatik, balki uslubiy tizimida ham muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tilida sifatlar turli so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida ham hosil qilinadi. Sifat yasovchi qo‘shimchalar ot va fe’l negizlariga qo‘shilib, predmetning belgi-xususiyati, holati yoki unga xos munosabatni bildiruvchi yangi sifatlarini yuzaga keltiradi. Bu qo‘shimchalar tilning lug‘aviy boyligini kengaytirib, nutqning aniqligi va ifodaliligini oshirishga xizmat qiladi. Sifat yasashda keng qo‘llanadigan qo‘shimchalardan -li predmetda ma’lum belgining mavjudligini (mazmunli nutq, suvli yer), -siz esa belgining yo‘qligini (mazmunsiz gap, suvsiz hudud) bildiradi. -dor qo‘shimchasi predmetning muayyan xususiyatga egaligini (tajribador ustoz, ma’nodor fikr), -chan shaxsning biror harakat yoki holatga moyilligini (ishchan inson, izlanuvchan talaba) ifodalaydi. -kor qo‘shimchasi faoliyat yoki odat bilan bog‘liq belgini anglatadi (ijodkor yoshlar, mehnatkor odam), -iy esa predmetning ma’lum soha yoki tushunchaga oidligini bildiradi (ilmiy ish, tarixiy voqea).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida sifat so‘z turkumi predmetning turli belgi-xususiyatlarini ifodalovchi muhim grammatik birliklardan biri hisoblanadi. Sifatlar nutqda predmetni aniqlashtirish, uni boshqa predmetlardan farqlash hamda fikrni aniq va ta’sirchan ifodalashda muhim vazifa bajaradi. Ularning lingvistik tabiati leksik-semantik mazmuni, grammatik kategoriyalari va sintaktik funksiyalarining o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Sifatlar asliy va nisbiy turlarga ajralishi, daraja kategoriyasiga egaligi hamda gap tarkibida asosan aniqlovchi, ayrim holatlarda esa kesim vazifasida kelishi bilan til tizimida alohida o‘rin egallaydi. Shuningdek, sifatlarning otlashish hodisasi til birliklarining funksional moslashuvchanligini ko‘rsatib, nutqda ixcham va

mazmunan boy ifoda yaratish imkonini beradi. Sifat yasovchi qo'shimchalar esa yangi sifat birliklarini hosil qilish orqali predmet belgilarini yanada aniqroq ifodalashga xizmat qiladi, bunda -li, -siz, -dor, -chan, -kor, -iy kabi qo'shimchalar turli ma'no nozikliklarini yuzaga chiqaradi va tilning lug'aviy boyligini kengaytiradi. Natijada sifatlar o'zbek tilining grammatik tizimida nafaqat predmet belgilarini ifodalovchi vosita, balki nutqning aniqligi, obrazlilik va uslubiy ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim til birligi sifatida namoyon bo'ladi hamda ularni ilmiy jihatdan o'rganish ona tili grammatikasini chuqur anglash va ta'lim jarayonida sifat mavzusini samarali o'qitish uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov A. O'zbek tili morfologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1976. – 320 b.
2. Usmonov S. O'zbek tilida sifatlar tizimi. – T.: Fan, 1974. – 210 b.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006. – 400 b.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – T.: Fan, 1995. – 280 b.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. – T.: Universitet, 2010. – 352 b.
6. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. – T.: Fan, 1981. – 256 b.
7. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – T.: Fan, 1992. – 180 b.
8. Irisqulov A.T. Tilshunoslikka kirish. – T.: O'qituvchi, 2009. – 224 b.